

«МЕДНЫЙ ВСАДНИК» ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА ЯК НАТУРФІЛОСОФСЬКИЙ ТЕКСТ

«Петербурзька повість» О. Пушкіна «Медный всадник» належить до тих творів світової літератури, інтерпретаційний потенціал яких, без перебільшення, невичерпний. І незважаючи на те, що вона ґрунтовно вивчена й прокоментована такими авторитетними радянськими, російськими й українськими літературознавцями, як О. Архангельський [4], Ю. Борев [5], В. Брюсов [6], М. Ізмайлов [7], О. Панич [13] та інші, поема все ще залишає широкий простір для дослідницьких пошуків. Так, практично невивченими залишаються натурфілософські¹ аспекти пушкінського тексту, оскільки численні праці, присвячені йому, зосереджуються в основному навколо інтерпретації ідейного конфлікту Євгенія та вершника, в той час як не менш важливий конфлікт Неви й Петербурга залишається поза увагою, що часто призводить до довільності та суб'єктивності трактування мотивів і символів. Ігнорування натурфілософської проблематики твору, що пов'язана з образами повені, є абсолютно не виправданим ще й через те, що сам автор визначив його тему як «*повествование об ужасной поре*» [15, 11], тобто розповідь про стихійне лихо, що трапилося в Петербурзі 1824 року, хоча й розумів це явище, як буде показано далі, далеко не однозначно. Описам потопу О. Пушкін відводить близько третини обсягу всього тексту. Водночас, як слушно зауважує дослідниця «Медного всадника» І. Альмі, «місце, відведене паводку, куди вагоміше: «випромінення» катастрофи пронизують весь текст «петербурзької повісті» [2, 18]. Зробимо спробу поглянути на нього крізь призму романтичної філософії природи, однак перед тим, як безпосередньо переходити до натурфілософської інтерпретації поеми, мусимо обґрунтувати саму правомірність такого підходу до неї.

Один із найвідоміших пушкінознавців М. Алексеев у фундаментальній розвідці «Пушкин и наука его времени (Разыскания и этюды)» пише про те, що поет жив у період, коли «всі наукові дисципліни – від чистої до прикладної математики до наук експериментальних і технічних – перебували в Росії у безпосередньому русі і швидко розвивалися. Видатні наукові відкриття і технічні винаходи <...> слідували один за одним, привертаючи увагу й інтерес широких суспільних кіл» [1, 65]. Будучи людиною освіченою, О. Пушкін, на переконання вченого, «дуже уважно слідкував за розвитком наукової думки свого часу, з орбіти його спостережень не виключалися навіть ті наукові галузі, від яких він, здавалось би, повинен був бути цілком

---

¹ Під натурфілософією ми розуміємо спекулятивну філософію природи. Детальніше про натурфілософію епохи романтизму див. у нашій статті «Романтична натурфілософія, її джерела та концептуалізація у творчості європейських романтиків» [11].

далекий, зважаючи на загальний склад інтересів» [1, 69], про що свідчить, зокрема, склад бібліотеки митця, куди входили книги з природничої історії, фізіології, астрономії і навіть математики. М. Алексєєв наводить і переконливі докази знайомства О. Пушкіна з натурфілософськими концепціями, зокрема, з такими працями російських філософів природи, як «Животный магнетизм, представленный в историческом, практическом и теоретическом содержании» Д. Велланського та «О способах исследования природы» М. Павлова. З останнім митець також особисто спілкувався – цей факт підтверджує лист О. Пушкіна до Н. Пушкіної від 27 вересня 1832 р. [див.: 17, 420].

Взагалі, листування поета, а також його публіцистика дають певний ґрунт для вивчення проблеми натурфілософських рецепцій його творчості, бо містять прямі коментарі стосовно розвитку філософії природи на теренах Росії, проте слід визнати, що звучать вони досить суперечливо. Так, помічаючи конкретні позитивні тенденції, породжені поширенням німецької ідеалістичної філософії у сучасному йому інтелектуальному просторі («влияние ее было благотворно: она спасла нашу молодежь от холодного скептицизма французской философии и удалила ее от упоительных и вредных мечтаний, которые имели столь ужасное влияние на лучший цвет предшествовавшего поколения!» [16, 276]), О. Пушкін водночас досить скептично оцінює діяльність московських популяризаторів та інтерпретаторів фундатора романтичної філософії природи Ф. В. Й. Шеллінга – любомудрів («собрались ребята теплые, упрямые; поп свое, а черт свое. Я говорю: господа, охота вам из пустого в порожнее переливать – все это хорошо для немцев, пресыщенных уже положительными познаниями, но мы...» [17, 226]) і ще різкіше відгукується про саму німецьку метафізику («Бог видит, как я ненавижу и презираю ее» [17, 226]). Однак такі виловлювання, переконані пушкінознавці, викликані аж ніяк не несприйняттям поетом самої натурфілософії, а передусім його романтичною байдужістю до системності знання як такої [9, 114 – 115; 18, 26], тоді як філософія природи все ж була органічною частиною його світогляду, щоправда джерела її не у філософських концепціях та теоретичних побудовах, а в дещо іншій площині – езотеричній, що бере свій початок з масонського епізоду життя О. Пушкіна.

Як достовірно встановлено біографами, 4 травня 1821 р. під час заслання у Кишинів О. Пушкін вступає до місцевої ложі під назвою «Овідій» [див.: 20, 161]. І хоча ложа була закрита імператором Олександром I вже за кілька місяців після вступу до неї поета, цього часу, як переконує західний русист Л. Лейтон, було цілком достатньо, аби письменник встиг ознайомитися з основними обрядами масонів та оволодіти засадами обов'язкових для кожного масона езотеричних мистецтв: алхімії, кабали та нумерології [див.: 8, 43]. З цього часу, як стверджує В. Новиков, езотерика «назавжди залишається для нього більш естетично привабливою, ніж будь-які філософські роздуми» [12, 177] та відіграє роль своєрідного містка, що

поєднує митця з численними містичними вченнями, в тому числі й натурфілософськими.

Місце натурфілософії у системі масонського світогляду можна визначити, на наш погляд, двома основними моментами. По-перше, природа трактувалася «вільними каменярами» як сукупність символів, особливого різновиду божественних знаків, прочитання яких за допомогою різного роду спеціальних методик може наблизити людину до Бога – Великого Архітектора Всесвіту. Філософія природи вважалася при цьому одним із могутніх засобів пізнання таємниць світу. По-друге, масонському світосприйняттю властивий значний антропоцентричний ухил, «натура виступає в масонському світогляді не просто як макрокосм, а як макроантропос, як дещо залежне і таке, що визначається кінцевими шляхами і цілями розвитку людини» [3, 152], виходячи з чого натурфілософія стає для масонів цінним джерелом глибинного знання не лише про природу й Бога, але й про людину, що якраз і є тією прикметною рисою світосприйняття О. Пушкіна, яка знаходить перманентне вираження у його творчості. У поезіях романтика принципове переплетення природного і людського приводить насамперед до того, що натура олюднюється, набуває рис і властивостей живого організму.

Звернімося до «Медного всадника». Під голосний гул вітру Нева тут ніби і справді оживає: спочатку б'ється об свої береги, як хворий у гарячці («*Нева металась, как больной // В своей постеле беспокойной*» [15, 12]), згодом же, як хижий звір, кидається на місто («*И вдруг, как зверь остервенясь, // На город кинулась*» [15, 14]), при цьому важко дихаючи, «*как с битвы прибежавший конь*» [15, 17]. Важливо наголосити – попри те, що О. Пушкін підкреслює руйнівні, смертельні сили водної стихії, він чітко вказує на причину такої ворожості Неви: річка оживає тому, що зазнає насилля з людського боку. Вирішивши побудувати нову столицю Російської імперії, Петро I здійснює могутній наступ на неосвоєну північну природу, намагається підкорити її власним суб'єктивним бажанням. За лічені роки дикий ландшафт перетворюється на гігантське кам'яне місто. Береги Неви одягаються у граніт та мармур, її вільна течія сковується: «*Прошло сто лет, и юный град, // Полночных стран краса и диво, // Из тьмы лесов, из топи блат // Вознесся пышно, горделиво<...> // По оживленным берегам // Громады стройные теснятся // Дворцов и башен; корабли // Толпой со всех концов земли // К богатым пристаням стремятся; // В гранит оделась Нева; // Мосты повисли над водами; // Темно-зелеными садами // Ее покрылись острова...*» [15, 9 – 10].

Тут також потрібно звернути увагу на важливий натурфілософський момент, відзначений донецьким дослідником «Медного всадника» О. Паничем. Він стверджує, що процес будівництва Петром I Петербурга в основних своїх етапах практично повторює акт творення Богом світу, проте перетворюється у О. Пушкіна на своєрідне «антисотворення» [див.: 13, 13], бо якщо Бог створив нашу планету з води та землі, то російський цар будує місто з мармуру, граніту та чавуну. «З граніту побудовані і башти, і причали,

і набережна, і нерукотворна скеля, на яку вилетів вершник, із мармуру – мереживо огорожі Літнього саду й ґратки, що оточують пам'ятник, вершник же – то бронзовий, то мідний, але голова його завжди мідна, а вуздечка, якою цар підіймає коня дибки, – залізна...» [5, 288]. Навіть небо у новій столиці не природно блакитне, а золоте («золотые небеса» [15, 10]). Петербург, отже, постає як абсолютно протиприродне місто. Автор підкреслює його ненатуральну стрункість, впорядкованість, симетричність, несумісну з природною дикістю: «Люблю тебя, Петра творенье, // Люблю твой строгий, стройный вид, // Невы державное течение, // Береговой ее гранит» [15, 10]. Конфлікт Петербурга та Невы, таким чином, осмислюється ще й в руслі більш широкої опозиції: штучного, впорядкованого, скованого та природного, вільного. Нева бунтує, бо прагне «розкидати, зруйнувати цю стрункість, цей ритмічно впорядкований світ» [19, 230].

У розвитку паводку чітко виділяються три етапи, які, симптоматично, хоча й із певним запізненням, повторені лінією поведінки Євгенія. При цьому характерно, що в описах бунту ріки та бунту головного героя О. Пушкін звертається до близької за значенням лексики, а нерідко – й до аналогічних лексичних одиниць (для наочності порівняння наведемо відповідні уривки тексту). Так, на першому етапі Нева лише набирає сили, готується до нападу на Петербург, у Євгенія ж зароджуються якісь химерні, ще не усвідомлені думки, його мучить якесь невизначене, незбагненне хвилювання (тут і далі курсив у цитатах із «Медного всадника» наш – М. М.):

Нева:

Плеская шумною волной
В края своей ограды стройной,
Нева металась, как больной
В своей постеле беспокойной [15,
12].

Євгеній:

Мятежный шум
Невы и ветров раздавался
В его ушах. Ужасных дум
Безмолвно полон, он скитался.
Его терзал какой-то сон [15, 19].

Другий етап – це, власне, етап бунту та його кульмінації: повстання Невы проти людського підкорення та божевільний виклик Євгенія мідному пам'ятнику:

Нева:

Перегражденная Нева
Обратно шла, гневна, бурлива,
И затопляла острова...
Погода пуще свирепела,
Нева вздувалась и ревела,
Котлом клопоча и клубясь,
И вдруг, как зверь остервенясь,
На город кинулась. Пред нею
Всё побежало, всё вокруг
Вдруг опустело – воды вдруг
Втекли в подземные подвалы,
К решеткам хлынули каналы,

Євгеній:

Стеснилась грудь его. Чело
К решетке холодной прилегло,
Глаза подернулись туманом,
По сердцу пламень пробежал.
Вскипела кровь. Он мрачен стал
Пред горделивым истуканом
И, зубы стиснув, пальцы сжав,
Как обуянный силой черной,
«Добро, строитель чудотворный!»
–
Шепнул он, злобно задрожав, –
Ужо тебе!»... [15, 21 – 22].

*И всплыл Петрополь, как тритон,
По пояс в воду погружен* [15, 14].

На третьому ж етапі бунт входить у свою завершальну стадію, а потім поступово затихає: Нева повертається у свої береги, а Євгеній намагається втекти із Сенатської площі:

Нева:

*Но вот, насытясь разрушеньем
И наглым буйством утомясь,
Нева обратно повлеклась,
Своим любуясь возмущеньем
И покидая с небреженьем
Свою добычу* [15, 17].

Євгеній:

*...вдруг стремглав
Бежать пустился. Показалось
Ему, что грозного царя,
Мгновенно гневом возгоря,
Лицо тихонько обращалось...
И он по площади пустой
Бежит и слышит за собой –
Как будто грома грохотанье –
Тяжело-звонкое скаканье
По потрясенной мостовой* [15, 22].

Такий виразний паралелізм дій річки та головного героя поеми спричиняє ще тісніше зближення натурфілософської, природної та соціальної, людської проблематики у творі: Нева бунтує тому, що бажає визволитися з накиннутих на неї людиною оков, повернути собі природну свободу, Євгеній же бунтує через те, що при побудові міста, висловлюючись мовою сучасності, не було враховане його право на безпеку життя, не передбачено можливості повстання Неви.

Натурфілософський та соціальний плани поеми повністю зливаються в художньому образі річкових хвиль. О. Пушкін називає їх ворожими («*Вражду и плен старинный свой // Пусть волны финские забудут*» [15, 11]), сердитими, розлюченими («*Вставали волны там и злились*» [15, 16]), хижими («*волны хищные толпились, // Бунтуя злобно*» [15, 21]), страшними («*И перевозчик беззаботный // Его за гривенник охотно // Чрез волны страшные везет*» [15, 18]). Найбільш же несподіваним, на нашу думку, є образ хвиль Неви, утворений шляхом їхнього порівняння з розбійниками, злодіями: «*Осада! приступ! злые волны, // Как воры, лезут в окна*» [15, 14]. Зміст та значення такого зіставлення інтерпретаторами поеми трактується по-різному. Найпоширенішою є думка, що на створення цього неординарного образу вплинула робота О. Пушкіна над закінченням та вдосконаленням тексту «Истории Пугачева», яку той проводив якраз у період написання «Медного всадника». Так, Г. Макогоненко стверджує: «результати глибокого вивчення народного заворушення – закономірність протесту, бунту, боротьба за свободу, її некерований стихійний характер і безрезультатність цієї боротьби, яка закінчувалася поразкою, – знайшли своє поетичне вираження в образі-символі бунтівної Неви» [10, 177], а М. Ізмайлов зазначає, що «зображення «обуреної Неви» і наслідків її «обурення» нагадує зображення останніх місяців селянської війни у VIII главі «Історії» [7, 261]. Звісно, можливість такого зв'язку між творами митця заперечувати не слід, проте зводити

парадигму асоціативних зв'язків образу повені до єдиного джерела – селянського бунту Пугачова, теж не варто, адже, як переконливо доводять пушкінознавці, письменник намагався вкласти у ці образи набагато глибший зміст. Найбільш вагомими аргументами при цьому, як нам видається, наводять ті дослідники, котрі глибинний зміст «Медного всадника» пов'язують з історією декабристського руху [напр.: 6; 8]. Як відомо, О. Пушкін надзвичайно болісно сприйняв поразку декабристського повстання. Образи страчених учасників цього руху буквально переслідували письменника: поля його рукописів, створених після фатальних подій на Сенатській площі, заповнені малюнками п'яти шибениць із повішаними на них тілами. Зрозуміло, що в умовах жорсткої реакції поет не міг відкрито говорити та писати про свої декабристські симпатії, а тому при зверненні до теми повстання та загибелі декабристів пушкінські образи набували особливого алегорико-символічного характеру. У поемі «Медный всадник», як слушно зауважує Ю. Борєв, письменник «постійно «грає» змістом і значенням образу розливу Невы, посилює його метафоричність, символічність, що й може непрямо вказувати на присутність у творі прихованої декабристської теми [див.: 5, 381].

Таким чином, якщо спиратися на думки дослідників про декабристський підтекст «Медного всадника», можна припустити, що образи антропоморфізованих хвиль мають у поемі О. Пушкіна цілком конкретну функцію: скеровувати читацьку свідомість у напрямі прямого співвіднесення бунту природного та політичного, через зображення образів повсталого природи експлікувати, наскільки це можливо, заборонену тему повстання людського. Це ще раз підтверджує наше припущення про масонські корені натурфілософської образності поета, який «визнає об'єктивне, незалежне від людського існування природи. Але разом із тим сприймає її лише у зв'язку з людиною, через людину, для людини» [цит. за: 14, 34]. А символ бунтуючих хвиль Невы у такому випадку можна інтерпретувати і в натурфілософському (лінія бунту Невы), і в соціальному (лінія протесту Євгенія та повстання загалом), і в політичному (лінія революційної діяльності декабристів) планах одночасно. Саме ця «гра сенсів», переливи, поєднання різних значень образу паводку робить його полісемантичним, а саму поему – одним із найзагадковіших творів європейського романтизму.

У своїй розвідці ми подали лише один із можливих варіантів інтерпретації «Медного всадника» як натурфілософського тексту. Зрозуміло, що вона має і мусить бути продовжена в інших напрямках.

Література

1. Алексеев М. Пушкин и наука его времени (Разыскания и этюды) / М. Алексеев // Пушкин : Сравнительно-исторические исследования / М. Алексеев. – Л. : Наука – Ленинградское отделение, 1972. – С. 5–159.
2. Альми И. Образ стихии в поэме «Медный всадник» : тема Невы и наводнения / И. Альми // Болдинские чтения. – Горький : Волго-Вятское книжное издательство, 1979. – С. 16–27.

3. Аржанухин С. Философские взгляды русского масонства / С. Аржанухин. – Екатеринбург, 1995. – 224 с.
4. Архангельский А. Стихотворная повесть А. С. Пушкина «Медный всадник» / А. Архангельский. – М. : Высшая школа, 1990. – 93 с.
5. Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки : опыт прочтения «Медного всадника» / Ю. Боров. – М. : Советский писатель, 1981. – 399 с.
6. Брюсов В. «Медный всадник» / В. Брюсов // Ремесло поэта : статьи о русской поэзии / В. Брюсов. – М. : Современник, 1981. – С. 76 – 108. – (Библиотека «О времени и о себе»).
7. Измайлов Н. «Медный всадник» А. С. Пушкина : история замысла и создания, публикации и изучения / Н. Измайлов // Пушкин А. Медный всадник / А. Пушкин ; [изд. подгот. Н. Измайлов]. – Л. : Наука – Ленинградское отделение, 1978. – 288 с.
8. Лейтон Л. Дж. Эзотерическая традиция в русской романтической литературе : декабризм и масонство / Л. Дж. Лейтон ; [пер. с англ. Э. Осиповой]. – СПб. : Академический проект, 1995. – 253 с. – (Современная западная русистика).
9. Маймин Е. Русская философская поэзия : поэты-любомудры, А. С. Пушкин, Ф. И. Тютчев / Е. Маймин. – М. : Наука, 1976. – 189 с.
10. Макогоненко Г. Творчество А. С. Пушкина в 1830-е годы (1833–1836) / Г. Макогоненко. – Л. : Художественная литература – Ленинградское отделение, 1982. – 463 с.
11. Маркова М. Романтична натурфілософія, її джерела та концептуалізація у творчості європейських романтиків / М. Маркова // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство». – Вип. 2 (50). – Ч. I. – Харків : ППВ «Нове слово», 2007. – С. 22–34.
12. Новиков В. У вечного огня : о метафизике А. С. Пушкина / В. Новиков // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 166–178.
13. Панич А. «Медный всадник» А. С. Пушкина: от мифа к вымыслу / А. Панич. – Донецк: ДГУ – ДонГУ, 1998. – 96 с.
14. Поздняев М. Дом Пушкина / М. Поздняев // Человек и природа. – 1987. – № 6. – С. 18–70.
15. Пушкин А. Медный всадник / А. Пушкин ; [изд. подгот. Н. Измайлов]. – Л. : Наука, 1978. – 288 с. – (Литературные памятники).
16. Пушкин А. Полное собрание сочинений в десяти томах / А. Пушкин ; [под ред. проф. Б. Томашевского]. – Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949.–Т.VII: Критика и публицистика.–1949. –767 с.
17. Пушкин А. Полное собрание сочинений в десяти томах / А. Пушкин ; [под ред. проф. Б. Томашевского]. – Москва–Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1949. – Т. X : Письма. – 1949. – 899 с.
18. Семенова С. Преодоление трагедии : вечные вопросы в литературе / С. Семенова. – М. : Советский писатель, 1989. – 440 с.

19. Тойбин И. Система образов в «Медном всаднике» / И. Тойбин // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44, № 3. – С. 225–232.
20. Фомичев С. Пушкин и масоны / С.Фомичев // Русская литература. – 1991. – № 1. – С. 156–165.

Анотація

Стаття присвячена аналізу поеми Олександра Пушкіна «Медный всадник» під кутом зору її натурфілософських рецепцій. Авторка вказує на можливі джерела поетичної філософії природи великого російського романтика та пропонує одне із прочитань «петербурзької повісті» як натурфілософського тексту.

Ключові слова: масонство, «Медный всадник», натурфілософія, Олександр Пушкін, поема, природа.

Аннотация

Статья посвящена анализу поэмы Александра Пушкина «Медный всадник» под углом ее натурфилософских рецепций. Автор указывает на возможные истоки поэтической философии природы великого русского романтика и предлагает одно из прочтений «петербургской повести» как натурфилософского текста.

Ключевые слова: Александр Пушкин, масонство, «Медный всадник», натурфилософия, поэма, природа.

Summary

The article is devoted to the analysis of Aleksandr Pushkin's poem «Bronze Horseman» in the terms of its naturphilosophical receptions. The author points out possible sources of the poetical philosophy of nature of the outstanding Russian romanticist and suggests a perusal of the «Petersburg story» as naturphilosophical text.

Key words: Aleksandr Pushkin, «Bronze Horseman», freemasonry, nature, Naturphilosophie, poem.